

Misja Stevensa – amerykańska pomoc kolejowa dla Rosji na Syberii (od stycznia 1920 do października 1922 r.)¹

Upadek rządu admirała Aleksandra W. Kołczaka na Syberii, którego skutkiem było opanowanie zachodniej Syberii, aż po jezioro Bajkał, przez bolszewików (21 stycznia 1920 r. przejęli władzę w Irkucku), całkowicie zmienił sytuację polityczną w regionie. Do prowadzenia walk przeciwko „białym” na Syberii Moskwa pozostawiła tylko 5. Armie Czerwoną. W styczniu 1920 r. bolszewicka Rada Komisarzy Ludowych (rząd radziecki) postanowiła „odgrodzić się” od wojsk japońskich i utworzyć państwo buforowe, które zapobiegłoby konfliktowi pomiędzy Rosją Radziecką a Japonią². Państwem tym stała się Republika Dalekowschodnia (RDW) z ośrodkiem początkowo w Wierchnieudińsku a potem w Czycie.

Na początku marca 1920 r. w ręce bolszewików wpadł Wierchnieudińsk i Troickosawsk. Na Zabajkalu działały „czerwone” oddziały partyzanckie, lecz jego centralna część, z miastem Czytą, pozostawała pod kontrolą wrogiego bolszewikom atamana Grigorija M. Siemionowa, wspieranego przez wojska japońskie. Pod koniec stycznia 1920 r. „biała” władza upadła również na południowym Przymorzu (Nikolsk Ussuryjski, Władywostok) a w lutym bolszewicy przejęli kontrolę nad Błagowieszceńskiem, Chabarowskiem i Nikołajewskiem nad Amurem.

Agonia armii Kołczaka spowodowała, że jeszcze w grudniu 1919 r. rząd amerykański postanowił ewakuować swoje wojska z Syberii. Ewakuacja rozpoczęła się

¹ O przyczynach powołania, zadaniach i pracy Stevensa oraz Rosyjskiego Korpusu Kolejowego i Rady Technicznej w Rosji w l. 1917–1919 zob. T. Dmochowski, *Misja Stevensa – amerykańska pomoc kolejowa dla Rosji na Syberii (cz. I)*, *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, nr 7, Toruń 2001, s. 77–86; Idem, *Misja Stevensa – amerykańska pomoc kolejowa dla Rosji na Syberii (cz. II) Pomiędzy „czerwonymi” i „białymi” (listopad 1917 – luty 1919)*, *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, nr 8, Toruń 2003, s. 134–156; idem, *Misja Stevensa – amerykańska pomoc kolejowa dla Rosji na Syberii (od powołania Międzypartyzanckiego Komitetu Kolejowego i Rady Technicznej do upadku Kołczaka) (marzec 1919 – styczeń 1920)*, *Cywilizacja i polityka* nr 1, Toruń 2003, s. 221–235.

² Szerzej zob. T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie*, Toruń 1999, s. 176 nn.

w styczniu 1920 r. i została zakończona 1 kwietnia tegoż roku³. Wcześniej (we wrześniu i listopadzie 1919 r.⁴) ewakuowały się oddziały brytyjskie. Wycofany został również kontyngent włoski i w styczniu 1920 r. rząd włoski wycofał swoich przedstawicieli z Rady Technicznej⁵. Na placu boju pozostały wojska japońskie.

Podjąwszy decyzję o ewakuacji wojsk amerykańskich, rząd amerykański chciał wraz z nimi wycofać Johna F. Stevensa, stojącego na czele Rady Technicznej (RT), i większość amerykańskiego *Rosyjskiego Korpusu Kolejowego* (RKK)⁶, który pomagał rosyjskim władzom i rządowi na Syberii w usprawnieniu eksploatacji Kolei Transsyberyjskiej (KTS) i Kolei Wschodniochińskiej (KWCh).

Dekompozycję rosyjskiej „białej” władzy na Syberii zamierzał wykorzystać rząd chiński. Chciał on przejąć pełną kontrolę nad KWCh oraz zaproponować Stevensowi i części jego ludzi aby kierowali jej eksploatacją. Jednocześnie Pekin pragnął też uzyskać amerykańską pomoc finansową dla linii⁷. Waszyngton, choć byłoby to korzystne dla amerykańskiego handlu w Mandżurii, odrzucił obie sugestie⁸ obawiając się, że umocniłoby to Tokio w przekonaniu o nieszczerym postępowaniu Stanów wobec Japonii.

Równocześnie Waszyngton zgodził się na pozostawienie wojsk japońskich na Syberii z zastrzeżeniem, że nie sprzeciwi się japońskim działaniom podejmowanym dla osiągnięcia celów deklarowanych w 1918 r., szczególnie w odniesieniu do KWCh (porozumienie kolejowe z 1919 r.) i wyraził nadzieję, że Japończycy nie naruszą w Mandżurii praw, jakie Rosja i Chiny mają na KWCh⁹. Miało to na celu ograniczenie swobody działań Tokio, przypominając o amerykańskim zainteresowaniu KWCh, a zwłaszcza utrzymaniu jej dotychczasowego statusu.

Obawa przed opanowaniem KWCh przez Japończyków stała się wspólną troską amerykańskich i brytyjskich ambasadorów w Pekinie i Tokio, którzy ostrzegali przed tym Waszyngton i Londyn, optując za utrzymaniem Rady Technicznej, udzieleniem

³ Szerzej o kulisach ewakuacji zob. ibidem, s. 166–169.

⁴ Dok. nr 613: Foreign Office Memorandum on Siberia, nr 165784/11/57, December 1919, *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. Ed. by E. L. Woodward and R. Butler, seria I, t. III, ed. by R. Butler and J. P. T. Bury, London 1970, s. 717. Cyt. dalej jako *DBFP*, s. I.

⁵ Stevens to Hughes, March 15, 1923 (Final Report), *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923*, t. I, Washington 1938, s. 766. Cyt. dalej jako *FRUS. 1923*, t. I. Rada Techniczna była najważniejszym międzysojuszniczym organem kontroli i eksploatacji kolei na rosyjskiej Syberii (Kolei Transsyberyjska – KTS) i w chińskiej Mandżurii (Kolei Wschodniochińska – KWCh), w której rękach spoczywała realizacja amerykańsko-japońskiego porozumienia kolejowego (z 15 stycznia/10 lutego 1919 r.). Jej językiem oficjalnym był angielski.

⁶ Lansing to Tenney, January 19, 1920, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920*, t. I, Washington 1936, s. 680. Cyt. dalej jako *FRUS. 1920*, t. I.

⁷ Tenney to Lansing, January 15, 1920, ibidem, s. 679.

⁸ Lansing to Tenney, January 19, 1920, ibidem, s. 680.

⁹ The Department of State to the Japanese Embassy, January 30, 1920, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920*, t. III, Washington 1936, s. 501–502. Cyt. dalej jako *FRUS. 1920*, t. III.

jej międzynarodowej pożyczki i wprowadzeniem w przyszłości kontroli międzynarodowej¹⁰.

Wbrew zamiarom Waszyngtonu Stevens chciał jednak pozostać wraz z RKK aż do czasu zakończenia ewakuacji Czechosłowaków¹¹, na co uzyskał zgodę sekretarza stanu Lansinga, z zastrzeżeniem o możliwości wcześniejszego wycofania RKK, o ile sam Stevens uzna, iż sytuacja usprawiedliwia ich wcześniejsze wycofanie¹². Również Czesi opowiadali się za kontynuacją działalności przez Międzypaliczki Komitet Kolejowy (MKK) i Radę Techniczną¹³. Zależało im bowiem na sprawnym działaniu kolei, którymi z Syberii przez Mandżurię ewakuował się na zachód, do Władywostoku ich Korpus (Legion)¹⁴.

Zaniepokojenie o los KWCh zaczął wykazywać też Londyn. Brytyjski ambasador w Pekinie J. Jordan ostrzegął sekretarza spraw zagranicznych lorda Curzona przed przekształceniem KWCh i północnej Mandżurii w japońską strefę wpływów na wzór Mandżurii południowej i utrudnieniami dla międzynarodowego handlu zarówno w Mandżurii jak i tranzytu na Syberię „bez względu na to, jaka będzie jej przyszłość”¹⁵. W lutym 1920 r. Brytyjczycy – wg których kolej, pod nieobecność Amerykanów, mogłoby przejść „jedno państwo” tj. Japonia – zwrócili się do Amerykanów z prośbą o pozostawienie Stevensa w RT¹⁶, którego obecność kępowałyby swobodę działań Japończyków. Zapewnili też Amerykanów, że pozostawią generała Becketta, swojego przedstawiciela w RT tak długo, jak w Harbinie pozostanie Stevens, a ponieważ w międzyczasie Waszyngton zmienił stanowisko w sprawie odwołania Stevensa (o czym pełniący obowiązki sekretarza stanu Frank L. Polk 17 marca poinformował Brytyjczyków stwierdzając, że Stevens zostanie w Harbinie przynajmniej do czasu ewakuowania Czechosłowaków), również przedstawiciel brytyjski miał pozostać do zakończenia ewakuacji Czechosłowaków¹⁷.

¹⁰ Dok. nr 724: Jordan to Curzon, February 8, 1920, *DBFP*, s. I, t. VI, 1919, wyd. II, London 1967, s. 987–988, Dok. nr 736: Alston to Curzon, February 12, 1920, s. 995.

¹¹ Stevens to Lansing, February 2, 1920, *FRUS*, 1920, t. III, s. 563.

¹² Lansing to Stevens, February 9, 1920, *ibidem*, s. 563.

¹³ Macgowan to Lansing, January 19, 1920, *ibidem*, s. 561.

¹⁴ Legion Czechosłowacki powstał na bazie utworzonej jesienią 1914 r. (z czeskich i słowackich emigrantów oraz jeńców) tzw. Czeskiej Drużyny, przekształconej następnie w pułk, brygadę i – we wrześniu 1917 r. – w Samodzielny Korpus Czechosłowacki zwany też Legionem. Na mocy porozumienia z bolszewikami Legion wiosną i latem 1918 r. przemieszczał się z Ukrainy do Władywostoku, skąd miał odpłynąć do Francji, walczyć z Niemcami. Prowokowany przez bolszewików Legion zorganizował antybolszewicki „bunt”, który przyczynił się do obalenia bolszewickiej władzy na Syberii i odegrał istotną rolę w zorganizowaniu syberyjskiej interwencji mocarstw. W 1918 r. Legion cofnął się na zachód, biorąc udział w walkach na froncie z bolszewikami, w których uczestniczył również przez pewien czas po objęciu władzy przez Kołczaka.

¹⁵ Dok. nr 724: Jordan to Curzon, February 8, 1920, *DBFP*, s. I, t. VI, s. 987–988.

¹⁶ Lindsay (The British Chargé) to Polk, February 24, 1920, *FRUS*, 1920, t. I, s. 681.

¹⁷ Lindsay to Polk, March 12, 1920, Polk to Lindsay, March 17, 1920, *ibidem*, s. 681–682, 683.

Istniejące zamieszanie pogłębił jeszcze „biały” generał Dmitrij L. Horwat, który w styczniu 1920 r. ogłosił przejęcie władzy państwowej nad Rosjanami w strefie KWCh¹⁸. Spotkało się to z chińskim protestem, w którym – nie bez racji – przypomniano, że po pierwsze jest on tylko urzędnikiem kolejowym, po drugie, zgodnie z rosyjsko-chińskim kontraktem kolejowym, rosyjscy urzędnicy i rezydenci pozostają pod opieką rządu chińskiego, a po trzecie na terytorium Chin nie może istnieć żadna inna władza państwowa oprócz chińskiej¹⁹.

Będący pod kontrolą bolszewików rząd władzy wostocki wysłał do Harbinu swojego pełnomocnika (N. P. Pumpjańskiego). W Harbinie zaś, jako przeciwwagę dla istniejącej administracji kolejowej Horwata, utworzono z inicjatywy komunistów „Zjednoczoną Konferencję związków zawodowych, partii politycznych i ludowych organizacji narodowych w strefie KWCh”, która miała obalić administrację Horwata. 6 lutego Konferencja wystosowała notę do harbińskich konsulów mocarstw z żądaniem usunięcia Horwata, która nie spotkała się z odzewem²⁰.

Słałość „białych” po upadku Kołczaka skłoniła stronę chińską do próby przejęcia kontroli nad KWCh. Chińczycy, niedwuznacznie grożąc użyciem siły, zażądali od Rosjan zgody na mianowanie większości dyrektorów KWCh. Stevens nie wierzył jednak, że Chińczycy sami zdobędą się na realizację swoich gróźb. Japończycy z kolei znów „zagrali” na Horwata i zaproponowali mu pięcioletnią pożyczkę w wysokości 20 mln jenów. Stevens po raz kolejny obawiając się zdominowania KWCh przez Japonię naciskał na Departament Stanu aby powstrzymał Japończyków, by nie żałować bierności w tej sprawie w przyszłości²¹.

Zainteresowany układem sił w zarządzie KWCh sekretarz stanu Bainbridge Colby zażądał informacji na ten temat. Amerykański konsul w Harbinie Jenkins poinformował go więc, iż Statut KWCh przewidywał wybór dziewięciu dyrektorów przez udziałowców oraz mianowanie prezesa przez rząd chiński. Od 1901 r. tj. od powstania „bokserów” do 1917 r. strona chińska nie wyznaczyła nikogo, ale na wezwanie udziałowców mianowała prezesa. Pod koniec 1919 r. do zarządu weszło trzech Chińczyków, na początku 1920 r. kolejny, co razem dawało stronie chińskiej pięć głosów, lecz – z wyjątkiem prezesa – legalność wyboru pozostałych była wątpliwa²².

Na razie jednak na KWCh liczyły się tylko dwie siły – Chińczycy i bolszewicy. 1 marca rząd chiński poinformował amerykańskiego chargé w Pekinie Charlesa

¹⁸ The Chinese Legation to the Department of State. Memorandum (transmitted by the Chinese Chargé under covering note of January 20, 1920), *ibidem*, s. 680.

¹⁹ Tenney to Lansing, January 29, 1920, file 861.77/1323, D.S.N.A. [cyt. za:] B. M. Unterberger, *America's Siberian Expedition. A Study of National Policy*, Durham, N. C., 1956, s. 206; The Chinese Legation to the Department of State. Memorandum (transmitted by the Chinese Chargé under covering note of January 20, 1920), *FRUS. 1920*, t. 1, s. 680.

²⁰ A. N. Chejfec, *Sowietskaja Rossija i sapsiedielnyje strany wostoka w gody graždanskoj wojny (1918–1920)*, Moskwa 1964, s. 379.

²¹ Stevens to Lansing, February 11, 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 680–681.

²² Jenkins to Colby, May 14, 1920, *ibidem*, s. 689.

Temeya o przejęciu odpowiedzialności za ochronę KWCh i utrzymanie porządku w strefie wyłączonej²³. Rząd chiński chciał także zatrzymać na stanowisku Stevensa (o co wystąpił oficjalnie w kwietniu) oraz wprowadzić KWCh w zakres działania międzynarodowego konsorcjum finansowego²⁴. Celem tworzonego z inicjatywy Departamentu Stanu konsorcjum finansowego czterech mocarstw (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja, Japonia) było finansowanie chińskich przedsięwzięć administracyjnych, przemysłowych i kolejowych²⁵. Umowę o konsorcjum podpisano 15 października 1920 r. Japonii udało się wyłączyć ze sfery jego działania Kolej Południowomandżurską i inne zbudowane już przez nią linie oraz zakłady przemysłowe w Południowej Mandżurii i wschodniej Mongolii Wewnętrznej²⁶.

Chińskiej ofensywie przeciwko Horwatowi „sekundowali” ze swej strony bolszewicy. 12 marca kierowana przez nich Konferencja opublikowała deklarację, w której pod groźbą strajku zażądała od niego ustąpienia w ciągu 24 godzin i przekazania władzy w ręce rządu POZU (tj. władzywostockiego). Kiedy Horwat nie podporządkował się temu wezwaniu, 13 marca Konferencja rozpoczęła powszechny strajk polityczny. 15 marca generał Pao Kuei-cz’ing poinformował o pozbawieniu Horwata wszelkiej władzy politycznej w strefie KWCh a władze chińskie rozpoczęły rozmowy z pełnomocnikiem Władywostoku Pumpjańskim, Konferencją i komitetem strajkowym. Chińczycy rozbroili „białą” straż kolejową (i zajęli jej budynek) oraz policję a pekińskie MSW powołało specjalne biuro policji kolejowej. 17 marca z inicjatywy Pumpjańskiego strajk został przerwany, a kwestie sporne miały zostać rozstrzygnięte w drodze negocjacji z Chinami²⁷.

Tymczasem w końcu lutego i na początku marca ostatnie transporty czeskiego Legionu oraz sojusznicze oddziały polskie, serbskie i rumuńskie opuściły Irkuck.

²³ Tenney to Colby, March 24, 1920, file 861.77/1485, D.S.N.A. [cyt. za:] B. M. Unterberger, op.cit., s. 208.

²⁴ Quarterly Report of the Legation in China for the Period April 1 – June 30, 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 434.

²⁵ Jeszcze w czerwcu 1918 r. Departament Stanu rozpoczął tworzenie amerykańskiej grupy kapitałowej. W lipcu do udziału w konsorcjum zaprosił Wielką Brytanię, Francję i Japonię – zob. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918*, Washington 1930, s. 169–196. Na skutek sprzeciwu Japonii, która opierała się amerykańskim zamiarom włączenia w zakres działania konsorcjum południowej Mandżurii i wschodniej Mongolii Wewnętrznej rozmowy ciągnęły się dwa lata. Listę koncesji i opcji, których wyłączenia z zasięgu działania konsorcjum domagali się Japończycy przedstawił w: Annex I do Dok. nr 770: Memorandum, March 10, 1920 (left with Clive by Butler Wright), *DBFP*, s. I, t. VI, s. 1031–1032. Japończycy przyczynili się jednak do sparaliżowania działania konsorcjum tak, że przez 5 lat swego istnienia nie udzieliło ono ani jednej pożyczki.

²⁶ France, Great Britain, Japan and United States. The financial consortium in China, October 15, 1920, *Treaties and Agreements with and concerning China, 1919–1929*, Washington 1929, s. 32–36. Umowa miała obowiązywać przez 5 lat.

²⁷ A. N. Chejfec, op.cit., s. 379–382; Stevens to Polk, March 13, March 16, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 682. Chińczycy zajęli siedzibę rosyjskiej straży kolejowej i rozbroili ją 16 marca – Stevens to Polk, March 16, 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 682.

Wg amerykańskich raportów na początku kwietnia Horwat zrezygnował ze stanowiska²⁸. 9 kwietnia Horwat wyjechał do Pekinu na rozmowy odnośnie nowej sytuacji w strefie KWCh. Jego obowiązki przejął Pimenow z Banku Rosyjsko-Azjatyckiego²⁹. Wówczas konsul generalny Popow ogłosił się politycznym przywódcą rosyjskiej kolonii w strefie KWCh i zaczął wydawać rządowe rozkazy administracyjne. Nie znalazł jednak powszechnego poparcia wśród rosyjskich ugrupowań w strefie KWCh. Początkowo wydawał się skłonny do współpracy z rządem władcywostockim, później zaś przeszedł na stronę Siemionowa. Chińczycy nie uznali żadnych jego prerogatyw oprócz tych, które wynikały z pełnionej przez niego funkcji konsula³⁰. W czerwcu ze stanowiska prezesa KWCh zrezygnował Pao Kuei-cz'ing. Zastąpił go Sung Siao-lien (były gubernator wojskowy Heilungkiangu). Wtedy też wojsko chińskie na KWCh zostało oddane pod osobną komendę³¹.

Nie ograniczając się do rozmów z bolszewikami (przedstawicielem rządu władcywostockiego) w Harbinie, delegacja chińska (przedstawiciele dowództwa w Mandżurii, pekińskiego Sztabu Generalnego oraz urzędników chińskich z Urgi i Majmaczenu) przybyła do Wierchnieudińska (rząd wierchnieudiński, rząd „buforowej” Republiki Dalekowschodniej – RDW). W prowadzonych od 24 do 27 kwietnia rozmowach chińska delegacja uznała przejście praw Rosji do KWCh na nowy rząd rosyjski na Syberii tj. Republikę Dalekowschodnią. Jednocześnie delegacja zadeklarowała, że chińska okupacja wojskowa KWCh ma charakter tymczasowy i wojska zostaną wycofane po „ostatecznym umocnieniu się nowej władzy na Dalekim Wschodzie”. Sowietki komunikat opublikowany z tej okazji bezpodstawnie głosił, że Chiny zaprzestały uznawać dotychczasowe poselstwo rosyjskie w Pekinie i zerwały z nim stosunki dyplomatyczne oraz zezwoliły na wjazd rosyjskich (tj. bolszewickich) konsulów do Chin³², co nie miało miejsca, a w protokołach rozmów zapisano jedynie, że delegacja chińska powiedziała, iż o przedstawicielstwie rządu RDW w Chinach należy rozmawiać w Pekinie³³.

Swoista dwoistość bolszewickiej władzy na Syberii (Wierchnieudińsk, Władcywostok) spowodowała, że 22 maja rząd władcywostocki uznał harbińską Konferencję (przewodniczący – N. I. Gorczakowski) za swój organ, sprawujący funkcje konsularne w strefie KWCh. 31 maja działania i funkcje Konferencji zyskały akceptację

²⁸ Quarterly Report of the Legation in China for the Period April 1 – June 30, 1920, *FRUS. 1920*, t. I, s. 434.

²⁹ Jenkins to Colby, April 9, 1920, *ibidem*, s. 684.

³⁰ Jenkins to Colby, July 19, 1920, *ibidem*, s. 702.

³¹ Quarterly Report of the Legation in China for the Period April 1 – June 30, 1920, *ibidem*, s. 434.

³² Dok. nr 331: Soobszczenije sowietskoi pieczati o wzaimootnoszenijach międzu RSFSR i Kitajem, 29 aprcja 1920 g., *Dokumenty wniezionej politiki SSSR*, t. II: 1 janwarja 1919 g. – 30 ijunja 1920 g., red. G. K. Dziejew i in., Moskwa 1958, s. 498. Cyt. dalej jako *DWP*. Zob. też A. N. Chejfec, *op.cit.*, s. 388–389.

³³ A. N. Chejfec, *op.cit.*, s. 389.

Dalbiura³⁴. Funkcje konsularne Konferencja pełniła do kwietnia 1921 r., kiedy przejął je przybyły do Harbinu pełnomocnik RDW³⁵.

Pomimo oświadczenia chińskiej delegacji o uznaniu przejścia praw Rosji do KWCh na RDW, Pekin nie poparł tego stanowiska i nie uznał praw RDW do KWCh, wobec czego problem wspólnej rosyjsko-chińskiej rewizji dotyczących KWCh traktatów pozostał nadal nieuregulowany³⁶. Pekin nie rezygnował jednak z flirtu z bolszewikami – w maju 1920 r. minister spraw zagranicznych przyjął przedstawiciela rządu władzywostockiego bolszewika A. F. Agarjewa³⁷, a do Moskwy wysłano misję generała Czang Szi-lina (w czerwcu wjechała do RDW a od września do listopada przebywała w Moskwie, prowadząc rozmowy z ludowym komisarzem spraw zagranicznych Gieorgijem W. Cziczerinem. Czang został nawet 2 listopada przyjęty przez Lenina. Chociaż brak pełnomocnictw uniemożliwiało chińskiej delegacji podejmowanie zobowiązań³⁸, to sama wizyta wskazywała na możliwość zbliżenia, niepokojąc nie tylko Tokio.

Z kolei Tokio, obserwując sukcesy bolszewików, wydało 31 marca oficjalne oświadczenie, w którym przyznając, że wojska japońskie wysłano na Syberię, aby pomóc Czechosłowakom oraz, że miały ją opuścić po zakończeniu ich ewakuacji, wyciągnęło nowe argumenty, a mianowicie związki Japonii z Dalekim Wschodem oraz polityczną destabilizację w regionie, która zagrażała japońskim rezydentom w Mandżurii i Korei. Dlatego też oświadczało, że odkłada ewakuację wojsk japońskich do czasu ustania zagrożenia i pod warunkiem zakończenia ewakuacji Legionu do tego czasu³⁹. Jednocześnie jednak Japończycy przeszkadzali w ewakuacji Czechosłowaków, na co Stevens zwracał uwagę Waszyngtonu⁴⁰.

5 kwietnia Japończycy po raz kolejny zaniepokoiili Waszyngton swoimi działaniami – wojska japońskie przejęły wówczas bezpośrednią kontrolę nad Władzywostokiem, Nikolskiem, Spasskiem i Chabarowskiem. Jeszcze w kwietniu Japończycy

³⁴ Ibidem, s. 379. Dalbiuro (Dalekowschodnie Biuro RKP/b/) zostało utworzone 3 marca 1920 r. przez Syberyjskie Biuro KC RKP/b/ (Sibbiuro) dla ściślejszej kontroli i koordynacji działań organizacji partyjnych Zabajkala i Dalekiego Wschodu. 13 sierpnia 1920 r. Dalbiuro RKP/b/ zostało przekształcone w Dalbiuro KC RKP/b/, podległe bezpośrednio KC z pominięciem Sibbiura.

³⁵ A. N. Chejfec, op.cit., przyp. 213 na s. 383.

³⁶ Dok. nr 13: Obraszczenje Uczreditelnogo Sobranija Dalniewostocznoj Respubliki k narodu i Prawitielstwu Kitaja, 24 marza 1921 g., *DWP*, t. IV, 19 marza 1921 – 31 dekabrzeja 1921 g., red. koli. czetwertogo toma L. S. Gaponenko i in., Moskwa 1960, s. 20.

³⁷ A. N. Chejfec, op. cit., s. 382.

³⁸ O. E. Clubb, *China – Russia. The „Great Game”*, New York, London, 1971, s. 181–183. Szerzej zob. A. N. Chejfec, op.cit., s. 408–414.

³⁹ Morris to Colby, April 1, 1920, *FRUS. 1920*, t. III, s. 505; Dok. nr 9: Memorandum Specjalnoj delegacii Dalniewostocznoj Respubliki Waszingtonskoj konferencii, 5 janwarja 1922 g., *DWP*, t. V: 1 janwarja 1922 g. – 19 nojabrzeja 1922 g., red. kolegija pjatogo toma A. Je. Bogomołow i in., Moskwa 1961, s. 29–30.

⁴⁰ Zob. Stevens to Lansing, February 18, 1920, February 20, 1920, February 28, 1920, file 861.00/6382, 6414 i 6474, D.S.N.A. [cyt. za:] M. B. Unterberger, op.cit., s. 184–185; Dok. nr 9, *DWP*, t. V, s. 25–29.

wysadzili też desant na północnym Sachalinie a w czerwcu zajęli Nikołajewsk, De Kastr, Marinskoje i inne.

11 kwietnia doszło do walk pomiędzy wojskami chińskimi i japońskimi w Haila-rze, z których zwycięsko wyszli Chińczycy. Z kolei Japończycy zwiększyli liczbę żołnierzy na trzech stacjach pomiędzy Harbinem a Czangczunem⁴¹.

Tymczasem amerykański członek Międzysojuszniczego Komitetu Kolejowego (MKK) Ch. Smith, potwierdził stawiane Japończykom zarzuty m.in. opóźniania ewakuacji Czechosłowaków. 14 kwietnia Rada Techniczna (z wyjątkiem jej japońskiego członka) uchwaliła rezolucję protestującą przeciwko postępowaniu japońskich wojskowych a w końcu 28 kwietnia MKK podjął uchwałę, w której oskarżył siemionowskich i japońskich wojskowych o łamanie umowy z 15 stycznia 1919 r., wkraczając w kompetencje Komitetu i obu rad (tj. RT i RTW – Rady Transportów Wojskowych), a wreszcie o obsadzenie przez oddziały japońskie licznych punktów na KWCh, które powinny chronić Chińczycy oraz o ingerencję w pracę kolei, postulując zwrócenie się w tej sprawie do rządu japońskiego⁴².

Nie wynikające z potrzeb wojskowych japońskie działania na KWCh zaniepokoiły Amerykanów, którzy uważali, że strzegący jej dotąd Chińczycy dobrze wypełniali swoje obowiązki. Uznali to więc za złamanie umowy z 1919 r. o rozmieszczeniu oddziałów interwencyjnych na linii KTS i KWCh, odrzucając jednocześnie japońskie tłumaczenia, że Japończycy działali na mocy porozumień wojskowych z Chinami, a jeżeli już, to Tokio powinno najpierw wypowiedzieć porozumienie kolejowe zanim wprowadziło swoje wojska do strefy KWCh.

Brytyjczycy, utrzymując swoje pąciski na Waszyngton w sprawie kontynuacji pracy przez MKK i RT oraz utrzymania w mocy na KWCh porozumienia kolejowego (z 15 stycznia/10 lutego 1919 r.), od lutego czekali na amerykańską odpowiedź na ich propozycję przekazania eksploatacji KWCh samym Chińczykom oraz finansowania jej przez konsorcjum czterech mocarstw (a nie przez samych Japończyków, co mogłoby od nich uzależnić KWCh)⁴³.

Do połowy kwietnia 1920 r. wszystkie trasy transporty legionistów opuściły Zabajkale i znalazły się na terenie chińskiej Mandżurii. Teraz Stevens zajął się więc również sprawą ewakuacji swoich 110 członków Korpusu Kolejowego, których praca – wg dotychczasowych ustaleń – zakończyć się miała wraz z ostateczną ewakuacją Legionu⁴⁴.

W maju sekretarz stanu Colby dostrzegł, po przeanalizowaniu § 1, 1a i 5 porozumienia kolejowego, że istnieje możliwość, iż pozostanie ono w mocy nawet bez

⁴¹ Jenkins to Colby, April 12, 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 684. Zob. też Jenkins to Colby, April 28, 1920, *ibidem*, s. 687.

⁴² Dok. nr 9, *DWP*, t. V, s. 27–28.

⁴³ Davis (The Ambassador in Great Britain) to Colby, April 28, 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 687–688.

⁴⁴ Stevens to Colby, April 15, 1920, April 23, 1920, *FRUS. 1920*, t. III, s. 567. Na początku maja wszyscy legionści znajdowali się już na wschód od Harbinu – Stevens to Colby, May 5, 1920, *ibidem*, s. 568.

udziału Brytyjczyków, Francuzów i Amerykanów, co przy słabości Chińczyków i Rosjan, oddałoby kolei w ręce Japończyków. Zastanawiał się więc nad brytyjską propozycją i analizował czy nie należałoby: 1) pozostawić kontroli kolei w rękach MKK, 2) czy nie należałoby przekazać obowiązków RT Chinom jako mandatariuszowi, a 3) eksploatację kolei przekazać Chinom lub nowej radzie wybranej przez rząd chiński pod nadzorem MKK oraz rozważał możliwość 4) rozwiązania Rady Transportów Wojskowych (RTW)⁴⁵.

Foreign Office uważało, że należy przede wszystkim dopilnować praw Rosji i w drugiej kolejności Chin, zachowując status quo ante, utrzymać działanie porozumienia kolejowego z 1919 r. i powołanych przez nie MKK i RT (zgadzając się na rozwiązanie RTW) z udziałem Amerykanów, Brytyjczyków i Francuzów, co skłoniłoby Japończyków do przystąpienia do konsorcjum bez żadnych zastrzeżeń. Jednocześnie jednak Londyn był skłonny (ze względu na słabość i ograniczone możliwości Chin) zgodzić się na wspólną, japońsko-chińską ochronę KWCh. W takich okolicznościach sądzono, że konsorcjum mogłoby finansować KWCh. Londyn uważał, że obierając tą linię kontroluje się Japonię, stabilizuje Chiny, ogranicza bolszewickie zagrożenie i stwarza pierwsze pole działania dla konsorcjum⁴⁶.

Amerykanom nie spodobała się propozycja wspólnej chińsko-japońskiej ochrony KWCh, lecz byli skłonni ją zaakceptować jako konieczność, ze wskazaniem na nadzwyczajność i tymczasowość tego kroku, będącego w sprzeczności z porozumieniem (z kwietnia 1919 r.) o dyslokacji kontyngentów wojskowych wzdłuż linii kolejowych. Akceptowali również udzielanie pożyczek przez konsorcjum, choć obawiali się przeciwdziałania Japonii⁴⁷. Jednakże amerykański przedstawiciel w konsorcjum Lamont oraz rząd chiński opowiedzieli się za finansowaniem KWCh przez konsorcjum⁴⁸.

Rząd japoński, zgodnie z przewidywaniami Departamentu Stanu nie wyraził entuzjazmu wobec propozycji finansowania KWCh przez konsorcjum, chociaż nie wyrażał zastrzeżeń wobec pozostałych propozycji brytyjskich⁴⁹ i w swoim sprzeciwie znalazł poparcie Francuzów, uważających brytyjską propozycję dla KWCh za niepraktyczną (Francuzi zaślania się z kolei wysunięciem argumentu, że nie zgodzą się na nią Japończycy)⁵⁰. Paryż chronił interesy Banku Rosyjsko-Azjatyckiego, będącego w połowie własnością francuską, i to z powodu działań banku, starającego się o uzyskanie pożyczki dla KWCh, rząd francuski zwlekał z wypowiedzeniem się w sprawie nowego planu dla KWCh⁵¹.

⁴⁵ Colby to Bell, May 17, 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 690.

⁴⁶ Davis to Colby, May 22, 1920, *ibidem*, s. 691–692.

⁴⁷ Colby to Davis, May 27, 1920, *ibidem*, s. 693–694.

⁴⁸ Norman Davis (Acting Secretary of State) to Bell, June 30, 1920, *ibidem*, s. 699.

⁴⁹ Bell to Colby, June 22, 1920, June 23, 1920, *ibidem*, s. 696, 698.

⁵⁰ J. Davis to Colby, July 29, 1920, August 1, 1920, *ibidem*, s. 704, 706–707.

⁵¹ Wallace to Colby, August 26, 1920, *ibidem*, s. 709.

Wobec oporu Japonii (w sprawie finansowania KWCh przez konsorcjum) Amerykanie zaproponowali utworzenie nowego jednolitego ciała złożonego z przedstawicieli Stanów, Wielkiej Brytanii, Francji, Japonii, Chin i Rosji, które miało zastąpić MKK i Radę Techniczną⁵², lecz ta propozycja nie znalazła z kolei uznania rządu brytyjskiego⁵³. Podobnie negatywne zdanie miał Stevens, o ile nowe ciało miałoby kontynuować formę obecnego porozumienia, to tak jak i obecnie funkcjonujące, uważałby je za farsę⁵⁴. Waszyngton zdając sobie sprawę z powagi sytuacji uspakajał Stevensa informując, że próbuje uzgodnić z Brytyjczykami wywarcie wspólnego nacisku na Japonię w celu zmuszenia jej do ewakuacji wojsk z KWCh oraz rozważa zreorganizowanie systemu eksploatacji i kontroli KWCh z odpowiednią władzą wyposażoną w niezbędne kompetencje na czele ze Stensem, przy czym rozważa również udzielenie KWCh pożyczki w wysokości ok. 10 mln \$⁵⁵.

Brytyjsko-amerykańskie rozmowy kontynuowano w czasie przejazdu do Anglii przez Waszyngton brytyjskiego ambasadora w Pekinie Alstona, w których wziął udział ambasador amerykański w Tokio Morris oraz Colby, uzgadniając konieczność kontroli międzynarodowej nad KWCh do czasu odbudowy rządu w Rosji oraz ochrony linii wyłącznie przez Chiny (do Władywostoku włącznie). Skonstatowano również trudności związane z ewentualnym finansowaniem KWCh przez konsorcjum⁵⁶.

Japońskie zagrożenie scementowało zatem Londyn i Waszyngton, mobilizując je do utrzymania swoich przedstawicieli w ciałach międzyalianckich, którzy mieli stanowić przeciwwagę dla japońskich aspiracji do przejęcia kontroli nad rosyjskimi kolejami na obszarach kontrolowanych jeszcze przez „białych” Rosjan, a zwłaszcza nad KWCh. Dla obu stolic nie ulegało zatem wątpliwości, że nie można zostawiać w tej kwestii wolnej ręki Tokio.

Wszystkie transporty Legionu pod koniec maja dotarły do Władywostoku⁵⁷. Ewakuacja Czechosłowaków zasadniczo zakończyła się 1 czerwca 1920 r., kiedy z Władywostoku odpłynął jadący w straży tylnej 10 pułk, ale ostatni legionieści odpłynęli dopiero 2 września⁵⁸. W związku z ewakuacją Legionu, w czerwcu 1920 r. rząd czechosłowacki wycofał swojego przedstawiciela z Rady Technicznej⁵⁹.

Do końca sierpnia Japończycy ewakuowali swoje oddziały z Zabajkale, do końca października z Chabarowska a także z północnego Przymorza aż po Ussuri. W październiku – listopadzie 1920 r. siły RDW rozbiły Siemionowa podporządkowując sobie całe Zabajkale.

⁵² N. Davis to John Davis, June 30, 1920, *ibidem*, s. 698–699.

⁵³ J. Davis to Colby, July 8, 1920, *ibidem*, s. 700.

⁵⁴ Stevens to Colby, July 19, 1920, *ibidem*, s. 701–702.

⁵⁵ Colby to Crane for Stevens, July 29, 1920, *ibidem*, s. 703–704.

⁵⁶ Colby to J. Davis, August 5, 1920, *ibidem*, s. 704–705.

⁵⁷ Caldwell to Colby, May 25, 1920, *FRUS.1920*, t. III, s. 569. Wówczas w mieście do ewakuacji pozostało jeszcze 13,2 tys. legionistów – *ibidem*.

⁵⁸ J. F. N. Bradley, *Allied intervention in Russia*, Lanham – New York – London [1984], s. 130.

⁵⁹ Stevens to Hughes, March 15, 1923 (Final Report), *FRUS.1923*, t. I, s. 766.

Zwycięstwo bardziej prozachodniej grupy militarystów chińskich (grupa *Czyli*) nad bardziej uległą wobec Tokio grupą *Anfu* zmieniło podejście Pekinu do Japonii. 7 sierpnia zażądano wycofania żołnierzy japońskich z KWCh. 18 sierpnia Japończycy, informując o wycofaniu wojsk z linii na zachód od Harbinu, podtrzymali stanowisko o konieczności utrzymania wojsk japońskich na wschód i południe od Harbinu, ze względu na konieczność powstrzymania bolszewików, zapewniając, że w niczym nie utrudni to ochrony linii przez Chiny, zgodnie z międzyaliantką umową z kwietnia 1919 r.⁶⁰ Również w sierpniu Pekin opowiedział się za anulowaniem chińsko-japońskich porozumień wojskowych⁶¹.

Poważne zmiany nastąpiły również w stosunkach Pekinu z przedstawicielstwem obalonego przez bolszewików rosyjskiego Rządu Tymczasowego. 7 sierpnia rząd chiński poinformował rosyjskiego posła w Pekinie Kudaszewa i zarząd banku Rosyjsko-Azjatyckiego, że zaprzestaje spłacania rat kontrybucji „bokserskiej”⁶². 8 września rząd chiński poinformował Kudaszewa, że wycofuje swoje uznanie dla rosyjskiego poselstwa i konsulatów w Chinach oraz oczekuje ich zamknięcia, co potwierdził prezydencki dekret z 21 września. Zaniepokojeni Amerykanie ostrzegali wówczas Pekin przed działaniami mogącymi dać podstawę do oskarżeń o współdziałanie z bolszewikami w gwałceniu lub ignorowaniu traktatowych praw Rosji (w Pekinie od końca sierpnia przebywała misja RDW pod kierownictwem Jurina a w Rosji Sowieckiej misja generała Czanga), lecz Pekin ze stoickim spokojem odpowiedział, że nadal trzyma się wspólnej dla aliantów i państw stowarzyszonych polityki nieingerencji w sprawy wewnętrzne Rosji⁶³. Usunąwszy z grona partnerów w sprawie KWCh Rosję (tj. przedstawiciele Rządu Tymczasowego), Pekin usunął ostatnią przeszkodę dla swobody negocjacji o KWCh z Bankiem Rosyjsko-Azjatyckim.

Również Moskwa postanowiła skorzystać z okazji i 27 września Czang Szilinowi przekazano notę z propozycją nawiązania stosunków ekonomicznych i dyplomatycznych, na zasadach pełnej równoprawności, oraz uregulowania specjalną umową kwestii porządku użytkowania KWCh dla potrzeb RSFRR, proponując również jako stronę umowy o KWCh, oprócz Chin i Rosji także Republikę Dalekowschodnią⁶⁴.

Pekin uchylił się jednak od nawiązania oficjalnych stosunków i odwołał misję Czanga argumentując, że pojechała ona do Moskwy bez pełnomocnictw. Postanowiono jednak ostatecznie wysłać do Moskwy Czen Kuan-pinga w charakterze osoby

⁶⁰ Crane to Colby, September 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 710–711.

⁶¹ „Izwestija”, 22 awgusta 1920 r. [cyt. za:] A. N. Chejfec, op.cit., s. 400.

⁶² M. A. Persie, *Dalniewostocznaja respublika i Kitaj. Rol DWR w borbie sowieckiej władzi za drużbu s Kitajem w 1920–1922 gg.*, Moskwa 1962, s. 120–121.

⁶³ O. E. Clubb, op.cit., s. 184.

⁶⁴ Dok. nr 15: Nota NKID RSFSR (Karachan) MID Kitaja, 27 sentjabrja 1920 g., *Sowietsko-kitajskie otnoszenija. 1917–1957 gg. Sbornik dokumentow*, otw. red. I. F. Kurdjukow i in., Moskwa 1959, s. 51–53.

z obowiązkami konsula generalnego w zakresie ochrony interesów obywateli chińskich, odmawiając jednocześnie przyjęcia sowieckiego przedstawiciela dyplomatycznego w Pekinie oraz konsulów do czasu uznania RKL przez rząd chiński⁶⁵.

W czasie, kiedy Waszyngton i Londyn usiłowały zreorganizować MKK i RT oraz ustalić podstawy finansowania KWCh, a przy okazji usunąć Japończyków z północnej Mandżurii, Pekin z poparciem Francji⁶⁶ sfinalizował rozmowy z Bankiem Rosyjsko-Azjatyckim. Podpisana 2 października 1920 r. umowa miała charakter uzupełniający i tymczasowy w stosunku do kontraktu z 1896 r. Do czasu zawarcia porozumienia z rządem rosyjskim uznanym przez Chiny, przejmowały one kontrolę nad linią. Umowa zwiększyła liczbę Chińczyków w zarządzie KWCh (rząd chiński mógł mianować prezesa i czterech chińskich członków). Stanowiska na kolei miały być podzielone po równo pomiędzy Rosjan i Chińczyków. Prawa i zobowiązania Towarzystwa KWCh miały mieć odtąd wyłącznie handlowy charakter a wszelka działalność polityczna i przypisywanie politycznych atrybutów zabronione, przy czym rząd chiński zastrzegł sobie w tej sprawie prawo zastosowania wszelkich środków restrykcyjnych w każdym czasie. Poza tym utrzymano wszystkie, nie kolidujące z wyżej podjętymi zobowiązaniami artykuły kontraktu z 1896 r. i Statutu KWCh⁶⁷. Kierownictwo banku potwierdziło, że bank jest przedsięwzięciem wyłącznie handlowym i nie jest związany z żadną z partii politycznych w Rosji, co miało uspokoić stronę chińską wyczuloną na działalność polityczną w strefie KWCh (Horwat, Siemionow)⁶⁸. Jednocześnie potwierdzono wyłączność prawa Rosjan i Chińczyków do nabywania udziałów, w związku z czym Chińczycy bezskutecznie jednak domagali się sprzedania obywatelom chińskim połowy udziałów z wynoszącego 5 milionów rubli kapitału Towarzystwa⁶⁹.

Przeciwko umowie zaprotestowała pominięta RDW (Jurin)⁷⁰. Zaniepokojonych Amerykanów Pekin zapewniał, że umowa nie stoi w sprzeczności z porozumieniem międzyaliantkim z 1919 r.⁷¹ Japończycy odpowiedzieli we właściwy sobie sposób i informując Waszyngton o aktywizacji współpracujących z hunhuzami i bolszewikami „koreańskich band” w rejonie Czentaow, przeciwko którym Pekin nie

⁶⁵ DWP t. III: *1 lipca 1920 – 18 marca 1921 g.*, red. coli. trzeciego tomu G. A. Bielów i in., Moskwa 1959, s. 298. Nota Prawicielstwa Kitajskiej Republiki. Wręczona Krasinowi przez chińskie poselstwo w Londynie w odpowiedzi na notę LKSZ z 27 października 1920 r.

⁶⁶ Zob. *Manchuria. Treaties and Agreements*, Washington 1921, s. 219–220.

⁶⁷ Dok. nr 45: Russia (Russo-Asiatic Bank) and China. Agreement supplementary to the contract for the construction and operation of the Chinese Eastern Railway, October 2, 1920, ibidem, s. 210–213.

⁶⁸ Annex nr 10 do Dok. nr 45: J. Raindre to Yeh Kung-cho, October 2, 1920, ibidem, s. 217–218.

⁶⁹ Annex nr 8 do Dok. nr 45: The Minister of Communications (Yeh Kung-cho) to the Russo-Asiatic Bank. October 2, 1920, ibidem, s. 216–217.

⁷⁰ M. A. Persic, op.cit., s. 158; Quarterly Report of the Legation in China for the Period October 1 – December 31, 1920, *FRUS. 1920*, t. I, s. 496; Dok. nr 127: Clive to Curzon, October 7, 1920, *DBFP*, s. I, t. XIV, ed. by R. Butler and J. P. T. Bury, London 1966, s. 151.

⁷¹ Bell to Colby, November 5, 1920, *FRUS. 1920*, t. 1, s. 725.

zgodził się na wspólne działanie, poinformowali Amerykanów o wysłaniu tam posiłków⁷². Z kolei 14 grudnia 1920 r. japoński minister w Pekinie po raz kolejny odrzucił chińskie żądanie wycofania wojsk z KWCh, motywując to działalnością bolszewików⁷³. Pomimo japońskiej odmowy, Chińczycy byli zdeterminowani ograniczyć japońskie wpływy i zakończyć wojskową „współpracę” z Japonią. 3 listopada agencja Reutera ogłosiła chińską decyzję wypowiedzenia porozumień wojskowych, co potwierdziły źródła rządowe z tym, że kwestię ewakuacji wojsk japońskich ze strefy KWCh pozostawiono do osobnego rozstrzygnięcia⁷⁴. Wymiana not dotycząca anulowania japońsko-chińskich umów wojskowych miała miejsce 28 stycznia 1921 r.

W grudniu 1920 r. przebywający w Waszyngtonie Stevens wespół z Departamentem Stanu kontynuował amerykańsko-brytyjskie rozmowy w sprawie KWCh z brytyjskim ambasadorem A. Geddesem, w których obie strony zgodziły się na powiększenie Rady Technicznej, reorganizację finansów linii przez konsorcjum i niezwłoczne spłacenie wszystkich długów KWCh. Jednakże inicjatywę wyjścia z taką propozycją Brytyjczycy pozostawiali Stanom, zobowiązując się do jej poparcia⁷⁵. W trakcie rozmów Stevens ostrzegał, że Japończycy mogą siłą przejąć kontrolę nad linią, jeżeli nie zwiększy się kompetencji rady podporządkowując jej administrację linii, tak by to ciało międzynarodowe działało jako powiernik Rosji do czasu jej odrodzenia⁷⁶.

Departament Stanu przygotował memorandum (13 stycznia 1921 r.), w którym proponował zmianę porozumienia kolejowego z 1919 r. Zmiana miała objąć likwidację MKK i wprowadzenie internacjonalizacji linii pod wspólnym zarządem Stanów, Anglii, Francji, Japonii i Chin. Całkowity i wyłączny nadzór nad eksploatacją i finansami linii, ustalaniem taryf celnych i obsady personalnej sprawowałaby nowa Rada Techniczna (złożona z ekspertów kolejowych – przedstawiciele pięciu wyżej wymienionych państw oraz Rosji). W ten sposób zabezpieczono by interesy Rosji, uzdrowiono finansową sytuację linii oraz zapewniono jej normalne funkcjonowanie. Na prezesa nowej rady proponowano Stevensa, natomiast dyrektorem naczelnym (*general manager*) mógłby być Rosjanin podlegający radzie. Prezes RT miał mieć pełnię władzy i być niezależny od rady. Rada miałaby prawo modyfikacji tzw. „rosyjskiego prawa” dotyczącego technicznych szczegółów eksploatacji i działania

⁷² Japanese Embassy to Department of State, October 20, 1920, file 861.00/7978, D.S.N.A. [cyt. za:] B. M. Unterberger, op.cit., s. 216–217. Por. Dok. nr 133: Substance of a telegram received by the Japanese Ambassador from the Japanese Foreign Minister on October 13, 1920, *DBFP*, s. I, t. XIV, s. 154.

⁷³ Crane to Acting Secretary of State, January 5, 1921, *FRUS*, 1920, t. I, s. 727.

⁷⁴ Dok. nr 174: Curzon to Clive, November 27, 1920, *DBFP*, s. I, t. XIV, s. 187.

⁷⁵ Dok. nr 185: Geddes to Curzon, December 22, 1920, *ibidem*, s. 199; Dok. nr 191: Geddes to Curzon, January 4, 1920, *ibidem*, s. 203.

⁷⁶ Dok. nr 185: Geddes to Curzon, December 22, 1920, *ibidem*, s. 199.

kolei⁷⁷. O amerykańskiej propozycji poinformowano jedynie Londyn ale na brytyjską odpowiedź przyszło Amerykanom poczekać do połowy maja.

Tymczasem pełniący, pod nieobecność Stevensa, obowiązki prezesa RT B. O. Johnson zapytał Departament Stanu, co ma odpowiedzieć, jeśli RDW zwróci się o rozciągnięcie działań MKK i RT na koleje RDW⁷⁸. Sekretarz stanu Hughes polecił mu odrzucić te sugestie⁷⁹.

Amerykanie i Brytyjczycy obawiali się Japończyków, a tymczasem nie gorzej od nich postanowienia umowy z 1919 r. potrafili łamać: jej chińscy dyrektorzy i wojskowi, którzy wymuszali bezprawne płatności i przejmowali kontrolę nad ruchem⁸⁰, co z kolei było na rękę Japończykom, mogąc dać kolejny pretekst do ingerencji, tym razem w sprawie kolei.

14 maja 1921 r. rząd brytyjski zgodził się, aczkolwiek bardzo niechętnie, poprzeć amerykańską propozycję ale pod warunkiem, że zyska ona poparcie innych państw, a zwłaszcza Japonii i Chin. Londyn uważał jednak, że oba te państwa ją odrzucają, niechętnie zwiększaniu międzynarodowej kontroli nad KWCh⁸¹. Amerykanom nie pozostało nic innego jak z zalem przejść do porządku nad stanowiskiem brytyjskim⁸². Stany Zjednoczone pozostawały więc osamotnione. Ostatni sojusznik w sprawie KWCh odwracał się do nich plecami.

Wracający ze Stanów do Mandżurii przez Tokio Stevens poruszył sprawę KWCh w rozmowach z japońskim przedstawicielem w MKK Tsuneo Matsudairą, ministrem kolei oraz ministrem spraw zagranicznych, delikatnie proponując rozszerzenie kompetencji Rady Technicznej na całość spraw finansowych i personalnych, i jednocześnie – sugerując przedstawienie własnego planu przez Japończyków – wyraził gotowość Stanów do współpracy. Raportując o tym do Waszyngtonu zalecał, aby z uwagi na stanowisko brytyjskie rozpocząć bezpośrednio rozmowy z Tokio⁸³. Hughes zaakceptował jego propozycję i 2 sierpnia polecił chargé w Tokio Bellowi zwrócić się do Japończyków z propozycją reorganizacji nadzoru i kierownictwa linii na zasadach przedstawionych Brytyjczykom (memorandum z 13 stycznia). Bell miał również poinformować o otrzymanej instrukcji ambasadę w Pekinie i Stevensa z zastrzeżeniem, że jest to informacja wyłącznie do ich wiadomości⁸⁴.

⁷⁷ Memorandum by the Department of State, January 13, 1921, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1921 (In two volumes)*, t. I, Washington 1936, s. 564–566. Cyt. dalej jako *FRUS. 1921*, t. 1.

⁷⁸ Johnson to Hughes, March 3, 1921, *ibidem*, s. 571.

⁷⁹ Hughes to Jenkins for Johnson, March 18, 1921, *ibidem*, s. 572.

⁸⁰ B. O. Johnson (the Acting President of the Technical Board) to Hughes, March 14, 1921, April 18, 1921, May 4, 1921, Hughes to Crane, May 17, 1921, Hughes to Jenkins (for Johnson from Stevens) April 30, 1920, *ibidem*, s. 572, 577, 580, 583, 579.

⁸¹ H. G. Chilton (British chargé) to Hughes, May 14, 1921, *ibidem*, s. 580–581.

⁸² Hughes to Chilton, May 20, 1921, *ibidem*, s. 584.

⁸³ Bell to Hughes, June 24, 1921, *ibidem*, s. 588–589.

⁸⁴ Hughes to Bell, August 2, 1921, *ibidem*, s. 596.

Kiedy Londyn i Tokio zastanawiały się nad amerykańskim memorandum o internacjonalizacji KWCh, Japończycy poinformowali Chińczyków o amerykańskiej propozycji⁸⁵, zdając sobie sprawę, że nie spodoba się to Pekinowi. Chińczycy bowiem wg Stevensa dążyli do przejścia KWCh „*regardless of Russian past, present, future rights*”⁸⁶. Podenerwowany zakulisowymi działaniami Stanów chiński minister spraw zagranicznych zwrócił się do Amerykanów o przedstawienie ich planów na piśmie⁸⁷. Amerykanie odpowiedzieli ustnie, że ich celem jest jedynie zachowanie rosyjskich i chińskich praw do KWCh a ich plany w niczym nie naruszają praw Chin⁸⁸.

29 października Japończycy odrzucili amerykańską propozycję, przedstawiając obszernie memorandum z 28 października, w którym w zamian proponowali przekazanie bezpośredniej kontroli nad koleją rządowi KWCh, z przeznaczeniem Radzie Technicznej (złożonej z ekspertów kolejowych – przedstawiciele Stanów, Wielkiej Brytanii, Francji, Japonii i Chin) jedynie funkcji pomocy technicznej i finansowej (*technical and financial assistance*). Członkowie RT mieli mieć równe prawa i wybierać prezesa i wiceprezesa rady⁸⁹. Dla Stevensa było to nie do przyjęcia, ponieważ uważał, że zarówno kontrola japońska – poprzez dyskryminację handlu innych krajów, jak i chińska – poprzez nieefektywność i łapówkarstwo doprowadzi do upadku zasady „otwartych drzwi”. Dlatego też niezbędna była wg niego kontrola międzynarodowa⁹⁰, ale nie cieszyła się ona również poparciem Chin⁹¹.

Wraz z upadkiem amerykańskiego planu internacjonalizacji, również i los Rady Technicznej został przesądzony. W marcu 1922 r. na pytanie Londynu brytyjski ambasador w Pekinie Alston odpowiedział, że dalsze utrzymywanie brytyjskiego przedstawiciela w Radzie jest wyłącznie luksusem, ponieważ Brytyjczycy nie mają praktycznie żadnych interesów handlowych związanych z KWCh i uważał, że wydatki rady powinny być pokrywane przez Chińczyków a ona sama nominalnie podporządkowana rządowi chińskiemu. Londyn poparł jego stanowisko⁹².

Coraz silniejsze były spory pomiędzy powołaną w październiku 1920 r. nową administracją kolejową a Radą Techniczną – zwłaszcza w sprawie taryf, które nowa administracja obniżyła usiłując zmniejszyć deficyt, a faktycznie doprowadziła do jego nieustawicznego wzrostu od końca 1921 r. Większość członków nowego za-

⁸⁵ MacMurray (The Chief of the Division of Far Eastern Affairs, Department of State) to Hughes, August 10, 1921, *ibidem*, s. 599–600.

⁸⁶ Stevens to Hughes, August 9, 1921, *ibidem*, s. 599.

⁸⁷ A. B. Ruddock (American chargé in China) to Hughes, August 6, 1921, *ibidem*, s. 598.

⁸⁸ MacMurray to Hughes, August 10, 1921, *ibidem*, s. 599–600. Właśnie Mac Murray przekonał Hughesa, że nie należy udzielać odpowiedzi pisemnej lecz sekretarz stanu powinien osobiście złożyć jedynie powyższe zapewnienie chińskiemu ministrowi w Waszyngtonie – *ibidem*, przyp. 32 na s. 600.

⁸⁹ Warren to Hughes, October 29, 1921, *ibidem*, s. 608–610.

⁹⁰ Poole to Hughes, December 3, 1921, file 861.00/2465 D.S.N.A. [cyt. za:] B. M. Unterberger, *op.cit.*, s. 223.

⁹¹ Poole to Hughes, November 30, 1921, file 861.77/2447, D.S.N.A. [cyt. za:] *ibidem*, s. 223.

⁹² Schurman to Hughes, March 28, 1922, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1922 (In two volumes)*, t. I, Washington 1938, s. 891–892. Cyt. dalej jako *FRUS. 1922*, t. 1.

rządu KWCh nie miała najmniejszego pojęcia o kolei, troszcząc się jedynie o własne pobory, w związku z czym koszt utrzymania administracji KWCh wynosił 28% wydatków kolei (dla porównania w skorumpowanych Chinach średnio 12–15%, a w Stanach 3–4%). Na początku 1921 r. dług kolei urósł do 7 mln \$. Bandyci paraliżowali jej pracę i grabili majątek, a straż kolejowa była wobec nich całkowicie bezradna. W dodatku w czerwcu 1922 r. na konferencji KWCh i japońskiej Kolei Południowomandzurskiej (KPM) uzgodniono tak niekorzystne dla KWCh warunki, które spowodowały, że 2/3 mandzurskiego eksportu wyjeżdżać miało linią KPM i przez Dairen zamiast – jak być powinno – linią KWCh do Władywostoku⁹³.

Równocześnie inspirowana przez mandzurskie władze chińska prasa i opinia publiczna nagminnie domagała się rozwiązania rady, jako organu, który spełnił już swoją rolę i którego dalsze działanie nie jest usprawiedliwione przez żadne okoliczności⁹⁴.

Amerykanie szybko zareagowali na brytyjski zamiar wycofania się z Rady zwracając uwagę, że w obecnej chwili byłoby to niefortunne z uwagi na zamiar Japonii, która chce rozpocząć dyskusję na temat przyszłej polityki wobec KWCh, prosząc o odłożenie wycofania brytyjskiego przedstawiciela przez Londyn, i wskazując na niedogodność wykazania się teraz brakiem zainteresowania KWCh przez Londyn⁹⁵. Brytyjczycy poszli Amerykanom na rękę i zgodzili się odłożyć wycofanie swojego przedstawiciela do końca grudnia 1922 r.⁹⁶

Własne plany wobec KWCh snuła RDW, która w obliczu przegranej rządzącego Mandżurią Czang Tso-lina i spodziewanego dążenia Japonii do umocnienia jej strefy wpływów w Mandżurii, Mongolii (Wewnętrznej) i na Przymorzu informowała Waszyngton za pośrednictwem Thomasa, że zamierza przeciwstawić się japońskim planom wspólnie z Pekinem, środkiem do czego byłoby zawarcie porozumienia pomiędzy RDW i RFSRR a Chinami w sprawie wspólnej kontroli nad KWCh z pozostawieniem na razie Rady Technicznej. Zdając jednak sobie sprawę, że będzie to niemożliwe bez pomocy Stanów prosiła o nieoficjalną pomoc w tej sprawie w Pekinie, zapewniając, że jeśli zostanie ona udzielona, to wszyscy Rosjanie w Mandżurii i na Przymorzu zjednoczą się w opozycji przeciwko Japończykom⁹⁷. Hughes bez wahania odrzucił prośbę RDW, odbierając czytyjską propozycję jako manipulację Moskwy i próbę rozgrzewania antagonizmów lub też wygrywania Stanów przeciwko

⁹³ Stevens to Hughes, March 15, 1923, *FRUS. 1923*, t. 1, s. 762–772. Wysokość długu kolei – 7 mln \$ (w styczniu 1921) za: Memorandum by the Department of State, January 13, 1921, *FRUS. 1921*, t. 1, s. 566.

⁹⁴ Memorandum by Douglas Jenkins of the Division of Russian Affairs, Department of State, May 1, 1922, *FRUS. 1922*, t. I, s. 893–894.

⁹⁵ Hughes to Harvey, April 8, 1922, *ibidem*, s. 892.

⁹⁶ Harvey to Hughes, May 24, 1922, *ibidem*, s. 895–896.

⁹⁷ Warren to Hughes, June 7, 1922 (Enclosure: Thomas to Warren, May 27, 1922), *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1922*, t. II, Washington 1938, *FRUS, 1922*, t. II, s. 853.

innym⁹⁸, przy czym w grę wchodziła tutaj zarówno Japonia jak i wrogie wobec Rady Technicznej Chin, na których „przyciśnięcie” przez Waszyngton w celu przyjęcia czytyjskiej propozycji rząd RDW chyba za bardzo nie liczył, aczkolwiek mógł próbować, zdając sobie sprawę z amerykańskich wysiłków utrzymania Rady Technicznej. RDW zjawiała się więc nie tylko w roli spadkobiercy praw Rosji lecz również – choć w ograniczonym zakresie – poplecznika amerykańskich planów. Dla Waszyngtonu stanowisko Czyty nie miało jednak takiego ciężaru gatunkowego jak stanowisko Pekinu i Tokio.

Kiedy więc Japończycy wydali oświadczenie o zamiarze wycofania swoich wojsk z KWCh, co w świetle umowy z 1919 r. oznaczało jej wygaśnięcie, Hughes poufnie poruszył kwestię rozwiązania Komitetu i Rady oraz potwierdzenia rezolucji waszyngtońskich w sprawie KWCh z rządem japońskim i brytyjskim⁹⁹ i 17 lipca zaproponował uczestnikom porozumienia z 1919 r. 1) potwierdzenie rezolucji waszyngtońskich, w tym rezolucji o odpowiedzialności Chin wobec udziałowców KWCh, 2) zachowanie zasady równych szans na KWCh oraz 3) zapowiedzenie Chinom, że członkowie porozumienia kolejowego będą bacznie obserwować postępowanie Chin wobec KWCh (tzn. zarządzanie nią, eksploatację oraz sposób w jaki Chiny będą się wywiązywać z przyjętych zobowiązań)¹⁰⁰, co zostało przyjęte¹⁰¹.

Zapowiedziana w czerwcu ewakuacja wojska japońskich z południowego Przy-
morza (podzielonego przez Japończyków na trzy strefy ewakuacyjne) rozpoczęła się we wrześniu. Po ewakuacji dwóch stref wojska RDW mogły podejść na 20 mil do Władywostoku. 28 września Japończycy ogłosili rozpoczęcie ewakuacji trzeciej strefy na 6 października¹⁰². W oparciu o oświadczenie z 1 sierpnia, pod koniec września Japończycy ewakuowali również wojska z Nikołajewska i jego okolic¹⁰³, zajętego 1 października przez desant RDW¹⁰⁴. 26 września Japończycy zakończyli również ewakuację swych wojsk ze strefy KWCh¹⁰⁵. 25 października ostatni transport japoński odplynął z Władywostoku, do którego natychmiast wkroczyły wojska RDW¹⁰⁶.

Tymczasem, po zaakceptowaniu przez rządy przedstawionej przez Hughesa propozycji rozwiązania RT i MKK, członkowie rady otrzymali instrukcje od swoich

⁹⁸ Hughes to Warren, July 6, 1922, *ibidem*, s. 855.

⁹⁹ Hughes to Hanson, July 17, 1922, *FRUS. 1922*, t. 1, s. 905.

¹⁰⁰ Hughes to Harvey, July 17, 1922, Hughes to Warren, July 17, 1922, *ibidem*, s. 905–907, 907.

¹⁰¹ Warren to Hughes, August 9, 1922, Harvey to Phillips, August 24, 1922, Myron T. Heric (ambassador to France) to Hughes, October 13, 1922, *ibidem*, s. 909–910, 913, 919.

¹⁰² Winslow (The Vice Consul at Vladivostok) to Hughes, September 20, 1922, September 28, 1922, *FRUS. 1922*, t. II, s. 856, 859.

¹⁰³ Warren to Hughes, October 4, 1922 (Enclosure – Translation: Announcement by the Japanese War Office, September 29, 1922), *ibidem*, s. 861.

¹⁰⁴ J. W. Dyskant, *Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939*, Gdańsk 1983, s. 100.

¹⁰⁵ Stevens to Hughes, October 1, 1922, *FRUS. 1922*, t. 1, s. 917.

¹⁰⁶ Winslow to Hughes, undated, received October 26, 1922, *FRUS. 1922*, t. II, s. 864–865; Saburi to Hughes, October 30, 1922, *ibidem*, s. 865.

rządów i 1 listopada 1922 r. odbyło się ostatnie posiedzenie Rady Technicznej¹⁰⁷. Dzień wcześniej, 31 października, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Japonia i Francja (a później także Włochy) zwróciły się do rządu pekińskiego¹⁰⁸ z uzgodnionymi, lecz nie identycznymi notami memorandum, w którym informując o wycofaniu wojsk i rozwiązaniu MKK i RT, powołały się na rezolucje waszyngtońskie w sprawie KWCh, domagając się utrzymania istniejących praw traktatowych dotyczących KWCh (tj. praw Rosji), efektywnego zarządzania, utrzymania wolności handlu oraz ogłosiły, że zachowują prawo do udzielania pomocy finansowej dla KWCh. Amerykanie dodali również, że będą uważnie obserwować zarządzanie i działalność linii oraz wypełnianie przez rząd chiński ciężących na nim zobowiązań¹⁰⁹.

Działalność Stevensa dobiegła końca. Stany Zjednoczone zakończyły misję pomocy rosyjskim kolejom, blokując przy okazji zakusy Japonii, która usiłowała wykorzystać osłabienie Rosji. Z tego osłabienia skorzystały natomiast Chiny, porozumiewając się bezpośrednio z Bankiem Rosyjsko-Azjatyckim i likwidując liczne traktatowe lub samozwańcze przywileje Rosji w strefie KWCh. Jednakże sam problem KWCh pozostał nierozwiązany, stanowiąc jedną z zasadniczych kwestii do uregulowania pomiędzy Rosją Radziecką a Chinami.

¹⁰⁷ Stevens to Hughes, March 15, 1923, *FRUS. 1923*, t. 1, s. 773.

¹⁰⁸ Schurman to Hughes, October 31, 1922, *FRUS. 1922*, t. 1, s. 928.

¹⁰⁹ Hughes to Schurman, October 27, 1922, *ibidem*, s. 925–926.